

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Historica XIV (2013)

Elżbieta Słabińska

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

„Akcje specjalne” – założenia i realizacja w Polsce centralnej w latach 1933–1939

„Special actions” – assumptions and realization in central Poland in the years 1933–1939

Abstract

The national policy of mitigating the consequences of unemployment was extended in the 1930s to include so-called special actions constituting in employment support (full or partial). The actions included: creating the basis for unassisted existence, social and educational help, and employment of white collar workers. These were innovative actions that were undertaken too late to bring visible effects before the end of the interwar period. They were initiated by the Work Fund and the national and local authorities as well as numerous economic and socio-cultural organizations were engaged.

Creation of the basis for independent existence aimed at supporting the unemployed in creating new workplaces or increasing the standard of the existing ones that were sources of income. Social and educational help was supposed to contribute (at least partially) to gaining occupational independence by the unemployed. A lot of interest was raised among the unemployed by allotment gardens and vocational training. Adolescents “without a profession” took advantage of the cultural and educational actions. Hiring the unemployed white collar workers consisted in subsidizing institutions that created job posts for this socio-professional group.

Special actions made it possible for the unemployed to return to active professional lives. They restored their self-respect (due to employment) and a conviction that they are not a burden for the society.

Słowa kluczowe: akcja specjalna, bezrobocie 1918–1939

Key words: special action, unemployment 1918–1939

Wielki kryzys gospodarczy przyniósł pogorszenie warunków życia ludności i znaczący wzrost bezrobocia. Liczba zarejestrowanych bezrobotnych w Polsce centralnej¹ w 1935/36 r. (przeciętna miesięczna) wynosiła 160 391, co stanowiło 42,8% ogółu zarejestrowanych w Polsce². Liczba ta była znacznie większa po uwzględnieniu

¹ Do województw centralnych należały miasto stołeczne Warszawa, województwa: warszawskie, łódzkie, kieleckie, lubelskie, białostockie.

² *Sprawozdanie z działalności Funduszu Pracy za okres od 1 kwietnia 1935 r. do 31 marca 1936 r.*, Warszawa 1937, [dalej: 2], tab. 7–9.

bezrobocia ukrytego. Obok stosowanych od początku niepodległości metod łagodzenia skutków bezrobocia za pomocą akcji doraźnych, zaczęły pojawiać się od 1933 r. metody nowatorskie (zwykle miały swoją genezę we wcześniejszych latach), zwane akcjami specjalnymi. Inicjował je i (przeważnie) finansował Fundusz Pracy (FP). Współpracował w realizacji pomysłów z administracją państwową, samorządową, licznymi instytucjami oraz organizacjami gospodarczymi i społeczno-kulturalnymi.

Pod pojęciem akcji specjalnych rozumiano działania polegające na aktywizowaniu zawodowym bezrobotnych oraz osób zarabiających poniżej minimum egzystencji. Niniejsze rozważania ograniczą się do nakreślenia problematyki badawczej.

Na akcje przeznaczano nieznaczne środki finansowe³. Istniała tendencja do zwiększania wydatków na organizację podstaw samodzielnej egzystencji kosztem pomocy społeczno-wychowawczej i zatrudnienia bezrobotnych pracowników umysłowych.

Tab. 1. Udział wydatków poszczególnych akcji w akcjach specjalnych w latach 1933–1935 (w %)

Rok	Akcje specjalne			
	ogółem	organizacja podstaw samodzielnej egzystencji	zatrudnienie pracowników umysłowych	pomoc społeczno-wychowawcza
1933/34	100,0	–	52,2	47,8
IV–XII 1934	100,0	–	79,9	20,1
IV–XII 1935	100,0	44,0	30,7	25,3

Źródło: *Fundusz Pracy w latach 1933 i 1934*, Warszawa 1934, s. 48

W 1934/35 r. FP przystąpił do **tworzenia podstaw samodzielnej egzystencji** dla bezrobotnych przy współudziale z Ministerstwem Przemysłu i Handlu (MPiH) oraz Ministerstwem Rolnictwa i Reform Rolnych. Celem akcji było tworzenie nowych warsztatów pracy i podniesienia poziomu warsztatów już istniejących, a nie zapewniających właścicielom minimum egzystencji. Przyjęto zasadę, że nowe placówki nie mogą stanowić konkurencji już istniejącym w danej okolicy. FP finansował akcję w postaci kredytów, sporadycznie dotacji⁴.

Organizacja podstaw samodzielnej egzystencji obejmowała akcję wiejską i kolonizację podmiejską. Obie miały charakter eksperymentalny i ograniczyły się do kilku miejscowości. Kolonizacja wiejska została ukierunkowana na podniesienie dochodowości drobnych gospodarstw, aby ograniczyć migrację ludności ze wsi do

³ *Sprawozdanie z działalności Funduszu Pracy za okres od 1 kwietnia 1936 r. do 31 marca 1937 r.*, Warszawa 1937, [dalej: 3], s. 65. Udział wydatków na akcje specjalne w wydatkach na akcje na rzecz bezrobotnych wynosił: 1,6% w 1933/34 r., 4,0% w 1934/35 r., 1,1% w 1935/36 r. i 2,1% w 1936/37 r.

⁴ Archiwum Państwowe w Katowicach [dalej: APKa]. Akta miasta Sosnowca [dalej: AS], sygn. 4254, k. 1; *Fundusz Pracy w latach 1933 i 1934*, Warszawa 1934, s. 43–44; *Sprawozdanie z działalności Funduszu Pracy za okres od 1 kwietnia 1934 r. do 31 marca 1935 r.*, Warszawa 1936, [dalej: 1], s. 40.

miast. Dysponentem środków z FP były Izby Rolnicze. Zgodnie z zaleceniami FP, przeznaczały środki na działy, które mogły rozwinąć się w rejonie ze względu na jego specyfikę, przykładowo przemysł ludowy w województwie kieleckim. Finansowane były niemal wyłącznie spółdzielnie, warsztaty o systemie produkcji fabrycznym i nakładczym. Środki przeznaczano na inwestycje (nabycie lub najem pomieszczenia na warsztat oraz jego wyposażenie), zakup surowców i półfabrykatów. Ponadto opłacano kadry instruktorskie dla rozwijających się gałęzi wytwórczości⁵.

W 1937 r. zmieniła nazwę na organizację dodatkowych zajęć dla ludności rolniczej. Decyzją Komitetu Ekonomicznego Ministrów powstała przy MPIH Międzyministerialna Komisja do Spraw Przemysłu Ludowego i Domowego, która miała za zadanie opracowanie planu działania w zakresie popierania przemysłu ludowego oraz podział kredytów. Wzorem poprzednich lat, akcją prowadziły Izby Rolnicze z środków z FP. Kredyt udzielany był na kapitał obrotowy i inwestycyjny⁶. Z inicjatywy Izb Rolniczych odbyło się wiele konferencji z udziałem przedstawicieli władz państwowych i samorządowych, samorządu gospodarczego i zainteresowanych organizacji, na których dyskutowano nad możliwością rozwoju przemysłu ludowego w regionie. O przebiegu konferencji w Kielcach w 1938 r. regularnie donosiła „Gazeta Kielecka”. Uznano, że największe szanse rozwoju w rejonie świętokrzyskim mają warsztaty branży ceramicznej (w Iłży i Chałupkach), drzewnej o charakterze użytkowym i pamiątkowym (w Łącznej i na Św. Krzyżu), budowlanej z marmuru i czerwonego piaskowca (w okolicach Kielc, Chęciny i Tumlina), żelaznej (w Zagłębiu Staropolskim) oraz koszykarstwo (na południu Gór Świętokrzyskich i terenach nadwiślańskich), tkactwo i galanteria (w całym okręgu świętokrzyskim)⁷. Wzorcowy ośrodek chałupniczy produkcji artykułów z żelaza powstał w Starachowicach⁸. Z województw centralnych, prócz kieleckiego, FP uwzględnił też potrzeby województw warszawskiego i łódzkiego.

Kolonizacja podmiejska polegała na migracji ludności bezrobotnej z miast o wysokim zatrudnieniu w rzemiośle i drobnym handlu na tereny, gdzie z powodu słabej konkurencji mieli możliwości podjęcia inicjatywy gospodarczej. Przykładowo kilkanaście bezrobotnych rodzin z Zawiercia przesiedlono do założonej pod Lidą na Kresach Wschodnich kolonii o powierzchni 46 ha. Każda z rodzin otrzymała działkę o powierzchni 2500 m² i możliwość założenia warsztatu rzemieślniczego w mieście. Podobnie, jak w przypadku kolonizacji wiejskiej, dysponentem środków z FP były Izby Rolnicze⁹.

Od 1933/34 r. FP podjął akcję **pomocy społeczno-wychowawczej** dla bezrobotnych. Miała na celu zasymilować bezrobotnego ze środowiskiem pracy oraz przyczynić się do jego zupełnego lub przynajmniej częściowego usamodzielnienia

⁵ *Sprawozdanie, 1, s. 44; Sprawozdanie, 2, s. 55; Sprawozdanie, 3, s. 56.*

⁶ *Sprawozdanie z działalności Funduszu Pracy za okres od 1 kwietnia 1937 r. do 31 marca 1938 r., Warszawa 1938, [dalej: 4], s. 45.*

⁷ „Gazeta Kielecka” 1938, nr 77, s. 3.

⁸ Tamże, nr 89, s. 2.

⁹ *Fundusz Pracy, s. 44; Sprawozdanie, 1, s. 44.*

zawodowego. Występowała w postaci akcji: ogrodów działkowych, kulturalno-oświatowej oraz przysposobienia zawodowego.

Dużym zainteresowaniem bezrobotnych cieszyła się akcja ogrodów działkowych. Genezy przedsięwzięcia należy dopatrywać się w powstaniu Związku Towarzystw Ogródków Działkowych Przydomowych, Małych Osiedli i Hodowli Drobного Inwentarza RP z siedzibą w Poznaniu (1927 r.)¹⁰. Na III kongresie zwrócono uwagę na znaczenie działek dla bezrobotnych, którzy będą mieli „możność przetrwania najcięższych czasów, co ulży ich dole, a potem da im jeszcze to przeświadczenie, że nie stają się w całej pełni ciężarem społeczeństwa”¹¹. FP poparł inicjatywę z założeniem, że działki dla bezrobotnych będą formą doraźnego zatrudnienia (małymi warsztatami zastępczymi), która będzie ewoluować ku stworzeniu stałych warsztatów pracy¹².

Na terenie kraju zaczęły powstawać okręgowe i lokalne oddziały Związku pod nazwą Towarzystwa Ogródków Działkowych (TOD). Współpracowały one z Zarządami Miejskimi, które pozyskiwały tereny pod kolonie. FP inicjował, finansował (pokrywał wydatki na inwestycje, narzędzia i nasiona), nadzorował prace. Kolonie powstawały przy minimalnych nakładach: na gruntach państwowych lub samorządowych (rzadziej dzierżawiono grunty prywatne¹³), a prace (np. niwelacje terenu, melioracje, budowie ogrodzeń) wykonywane były przez bezrobotnych¹⁴. Średnia powierzchnia działki w województwach centralnych wynosiła 470–850 m². W 1933 r. zaledwie 17 terenów w województwach centralnych było przeznaczonych pod ogródki (w Polsce 109). Już wtedy istniały kompleksy wzorcowe, jak w Markach pod Warszawą. Do 1937/38 roku liczba kolonii powiększyła się do 158 (506 w kraju), zajmowały one powierzchnię 738 ha, z której wydzielono 12 634 działek dla bezrobotnych¹⁵.

Dążeniem FP była możliwie daleko posunięta intensyfikacja uprawy, dlatego wprowadzono nadzór instruktorski nad działkami, obowiązkowe kursy ogrodnicze dla działkowców, zakładano ruchome biblioteki specjalistyczne, oraz motywowano działkowców za pomocą nagród i kar¹⁶. Niestety, stan działek nie zawsze odpowiadał oczekiwaniom zarządów. Z lustracji przeprowadzonych w początku

¹⁰ Archiwum Państwowe w Kielcach [dalej: APK]. Starostwo Powiatowe Kieleckie [dalej: SPK I], sygn. 3158. Sprawozdanie z 27 III 1935 r.; „Gazeta Kielecka” 1930, nr 59, s. 1; APKa. AS, sygn. 1714, k. 1.

¹¹ APKa. AS, sygn. 4254, k. 29–30.

¹² *Sprawozdanie, 1*, s. 41–42.

¹³ APKa. AS, sygn. 2271, k. 9, 16. Przykład Sosnowca, gdzie dzierżawiono tereny od Gwardectwa „Hrabia Renard”.

¹⁴ APKa. AS, sygn. 4254, k. 4; APKa. Komitet Niesienia Pomocy Bezrobotnym i Biednym w Czeladzi [dalej: KNPBBC], sygn. 49, k. 36; *Sprawozdanie, 1*, s. 42; *Fundusz Pracy*, s. 43.

¹⁵ APKa. AS, sygn. 4254, k. 45–46; *Sprawozdanie, 2*, tab. 26; *Sprawozdanie, 4*, tab. 16.

¹⁶ *Sprawozdanie, 1*, s. 42; APKa. KNPBBC, sygn. 48, k. 7, 55; Tamże, sygn. 49, k. 42, 50; APKa. AS, sygn. 4254, k. 4; Tamże, sygn. 2597, k. 32. W 1934 r. przeciętny przydział na ogródek wynosi 9,93 zł.

akcji wynikało, że zwykle ogródki były zaniedbane, dominowała uprawa ziemniaków, koszt zagospodarowania działek przekraczał dochody. Z czasem następowała poprawa¹⁷. Zwiększyła się liczba działek wzorowo zagospodarowanych¹⁸. W 1935/36 r. przeciętna wartość plonów wynosiła około 40 zł, a w 1937/38 – 93 zł¹⁹.

Działalność w zakresie pomocy społeczno-wychowawczej obejmowała również akcję kulturalno-oświatową, która prowadzona była przeważnie wśród młodzieży. Polegała na organizowaniu świetlic, czytelni, ognisk pracy dla bezrobotnych przez organizacje społeczne, które posiadały niezbędne do tego celu placówki, sporadycznie przez komitety lokalne FP. Akcja ta wiązała się w pewnej mierze z dożywianiem oraz przysposobieniem zawodowym. Była finansowana przez FP, czasami przez władze samorządowe. Objęła wszystkie województwa centralne, ale (z wyjątkiem woj. łódzkiego) nie przyniosła znaczących rezultatów²⁰. Ciekawym, aczkolwiek krótkotrwałym przedsięwzięciem, było powstanie w Kielcach Gniazda „Dzieci Ulicy”. Była to świetlica (przez długi czas „ruchoma” ze względu na częstą zmianę siedziby) dla młodzieży trudniącej się żebractwem, pochodzącej z niepełnych lub patologicznych rodzin. Uczestnicy otrzymywali wyżywienie, ubranie, byli zobowiązani do kontynuacji edukacji szkolnej, pracy w warsztatach w celu wyuczenia się zawodu. Małe zainteresowanie tą inicjatywą ze strony samorządu miejskie (przykładowo, wycofanie się z dofinansowania) sprawiło, że „gniazdo” rozwiązano²¹.

Akcja przysposobienia zawodowego została zapoczątkowana przez FP w 1935/36 r. Kursy zawodowe były organizowane przez samorząd gospodarczy, instytucje i organizacje oświatowe, zgodnie z programami nauczania wyznaczonymi przez MPiH oraz Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego i finansowane przez FP. Początkowo FP był zainteresowany kształceniem bezrobotnych w zawodach, których brakowało na robotach publicznych. Kursy składały się z części teoretycznej i praktycznej. Większość z nich kończyła się egzaminem przed komisją przy właściwej Izbie Rzemieślniczej, w następstwie którego absolwenci otrzymywali kartę rzemieślniczą uprawniającą do wykonywania zawodu²².

Wojewódzkie Biura FP zawiadamyły o organizowanych kursach i warunkach przyjęcia na łamach lokalnej prasy. Zazwyczaj wymogi dotyczące kandydatów były wygórowane (wiek, wykształcenie, rodzaj wykonywanych prac przed zwolnieniem). Kursy trwały kilka miesięcy, odbywały się w większych ośrodkach miejskich.

¹⁷ APKa. KNPBBC, sygn. 49, k. 16–17, 20–21; E. Słabińska, *Łagodzenie skutków bezrobocia w województwie kieleckim w latach 1918–1939*, Kielce 2008, s. 153.

¹⁸ APKa. AS, sygn. 4254, k. 45. Przykładowo, koszt zagospodarowania działki w Zawierciu wynosił około 22 zł, wartość zebranych plonów około 100 zł.

¹⁹ *Sprawozdanie*, 2, s. 54; *Sprawozdanie*, 4, s. 47.

²⁰ *Fundusz Pracy*, s. 43; *Sprawozdanie*, 1, s. 42; *Sprawozdanie*, 2, s. 55; *Sprawozdanie*, 3, s. 57.

²¹ Szerzej na temat Gniazda „Dzieci Ulicy” w: E. Słabińska, *Łagodzenie...*, s. 156–157; Tejże, *Bezrobotni w Kielcach w latach 1918–1939*, Kielce 2013, s. 128–129.

²² *Sprawozdanie*, 2, s. 53; *Sprawozdanie*, 3, s. 55; *Sprawozdanie*, 4, s. 42.

Sporadycznie kursanci otrzymywali mieszkanie i utrzymanie²³. Nie do końca przemyślany był profil kursów, co wynikało ze słabego rozpoznania potrzeb rynku (zazwyczaj informacje o deficytowych zawodach zdobywały Państwowe Biura Pośrednictwa Pracy w wyniku wywiadów z przedsiębiorcami²⁴). Nic więc dziwnego, że niektóre kursy nie wzbudzały zainteresowania bezrobotnych. Sam fakt ukończenia kursu, zwłaszcza w okresie wielkiego kryzysu gospodarczego, nie zapewniał uzyskania zatrudnienia.

Szkolenia zawodowe prowadzono również wśród młodzieży skupionej od 1935 r. w Ochotniczych Drużynach Roboczych, a po ich likwidacji w 1936 r. w Junackich Hufcach Pracy. Patronat nad akcją sprawowało Ministerstwo Opieki Społecznej, potem Ministerstwo Spraw Wojskowych, a finansował FP²⁵. Szkolenia miały na celu „przygotowanie pracowników z pełnymi kwalifikacjami zawodowymi – na poziomie średnim i niższym – dla potrzeb handlu, przemysłu, rzemiosła i rolnictwa i przysposobienie wykwalifikowanych robotników w odpowiednim zawodzie”²⁶. Junacy przejawiali zainteresowanie kursami na: ślusarza, tokarza, blacharza, elektromontera, specjalistę w brązownictwie i mosiężnictwie, rymarza, garbarza, cholewkarza, czapnika, hutnika, instalatora elektrycznego, nadzorcę robót wodno-melioracyjnych, pomoc techniczną przy obsłudze maszyn, pracownika spółdzielni, kupca, wytwórcę galanterii drewnianej, kreślarza, pracownika biurowego. Junaczki przysposabiano na przyszłe gospodynie domowe, dlatego oferowano im kursy krawieckie, tkackie, trykotarskie, gotowania, sprzątanania, reperacji mundurów, ogrodnicy. Szkolenie obejmowało część teoretyczną i praktyczną. Kursy składały się z części teoretycznej i praktycznej (w fabrykach, warsztatach rzemieślniczych, placówkach handlowych). Specyficzną grupę stanowiły tzw. samodzielne kompanie szkolne: przemysłowe, kamieniarskie, warsztatowe i inne. I tak junacy kompanii przemysłowej w Radomiu pracowali w fabrykach obuwia, zaś kompanii łącznościowej w Warszawie – w warsztatach łączności. Niestety, z powodu złego nadzoru w czasie praktyki, kursanci dopuszczali się zaniedbań. Przykładowo, uczestniczki kursu szycia w Dąbrowie Górniczej przygotowały dużą partię wadliwych mundurów dla junaków²⁷.

Poza organizacją kursów przysposobienia zawodowego FP, w szczególnych wypadkach (np. z powodu ciężkiej sytuacji materialnej kandydata), uiszczają

²³ „Gazeta Kielecka” 1938, nr 6, s. 3.

²⁴ APK. Urząd Wojewódzki Kielecki [dalej: UWK] I, sygn. 8789, k. 9, 21.

²⁵ Szerzej na temat ODR i JHP w: E. Słabińska, *Łagodzenie...*, s. 147–152; Tejże, *Ochotnicze drużyny robocze na terenie województwa kieleckiego w latach 1933–1935*, „Studia Kieleckie. Seria Historyczna” 2004, nr 4, s. 107–114.

²⁶ Archiwum Akt Nowych [dalej: AAN]. Junackie Hufce Pracy [dalej: JHP], sygn. 362. Szkolenie zawodowe w JHP – informacje ogólne Ministerstwa Spraw Wojskowych.

²⁷ AAN. JHP, sygn. 353. Plan szkolenia projektowanego do uruchomienia do jesieni 1939 r.; AAN. JHP, sygn. 470. Sprawozdanie z pracy wychowawczo-szkoleniowej za I półrocze 1938 r.; AAN. Wstęp do inwentarza JHP, s. 5–6; AAN. Stowarzyszenie Opieki nad Niezatrudnioną Młodzieżą, sygn. 21. Pismo z 25 X 1935 r.; Tamże. Pismo z VII 1935.

opłaty za naukę w szkołach zawodowych (zwłaszcza rzemieślniczych), ułatwiał praktykę w warsztatach pracy i udzielał pomocy na opłaty egzaminów rzemieślniczych. Przykładowo, częściowo finansował Zawodową Szkołę Żeglugi Rzecznej w Warszawie kształcąca bezrobotną młodzież²⁸.

W 1936/37 r. akcja została rozszerzona o poradnictwo zawodowe. FP finansował 2, potem 3 poradnie zawodowe (jedna z nich znajdowała się w Warszawie), które starały się powiązać młodzież kończącą edukację szkolną z rynkiem pracy²⁹.

Systematyczna akcja **zatrudnienia bezrobotnych pracowników umysłowych** prowadzona była od 1933 r. i przybierała różne formy.

FP udzielał dotacji instytucjom zatrudniającym bezrobotnych pracowników umysłowych przy pracach naukowo-badawczych (prowadzonych m.in. przez Instytut Spraw Społecznych, Instytut Gospodarstwa Społecznego, Polską Akademię Umiejętności, Biuro Ekonomiczno-Statystyczne przy Centrali Kredytu Bezprocentowego, Biuro Badań Gospodarstw Mniejszych przy Związku Izb i Organizacji Rolniczych) i kulturalno-oświatowych (prowadzonych m.in. przez Polską Macierz Szkolną, Związek Harcerstwa Polskiego, Związek Pracy Obywatelskiej Kobiet). Ponadto finansował (inicjowane przez Izby i Organizacje Rolnicze, Towarzystwa Rolnicze) działania o charakterze gospodarczym ukierunkowanym na podniesienie poziomu rolnictwa (przykładowo organizowanie kursów instruktorskich i zatrudnianie bezrobotnych na stanowiskach instruktorów drobnych gospodarstw rolnych i kolonii działek). Początkowo dotował zatrudnienie przy akcji pomocy zimowej prowadzonej przez komitety obywatelskie (w województwach kieleckim i łódzkim oraz m. st. Warszawie), ale wycofał się z akcji, ponieważ komitety często nie stosowały się do instrukcji FP. Pomoc pieniężna przeznaczona była wyłącznie na opłatę robocizny.

FP zatrudniał pracowników publicznych w związku z robotami publicznymi. Pracowali oni jako personel administracyjny (biurowy), stanowiący 0,6% ogółu zatrudnionych na robotach, oraz personel techniczny (inżynierowie, technicy, majstrowie i dozorczy), na który przypadało 2,4% zatrudnionych. Ponadto finansował prace w zakresie studiów i projektów technicznych (prowadzone przez Biura Planów Regionalnych m.in. w Warszawie, Łodzi)³⁰.

Akcje specjalne miały charakter eksperymentalny. Zostały zapoczątkowane w okresie wielkiego kryzysu gospodarczego i trwały do końca istnienia niepodległego państwa. Był to zbyt krótki okres, aby osiągnąć znaczące efekty. Na akcje przeznaczano skromne środki finansowe, wobec czego tylko znikoma część potrzeb lokalnych mogła być uwzględniona. Akcje wzbudzały zainteresowanie bezrobotnych, aczkolwiek stawiane wymogi często uniemożliwiały skorzystanie z pomocy.

e-mail: slab.e@op.pl

²⁸ *Sprawozdanie, 2*, s. 53; *Sprawozdanie, 3*, s. 55; *Sprawozdanie, 4*, s. 42.

²⁹ *Sprawozdanie, 3*, s. 55; *Sprawozdanie, 4*, s. 42.

³⁰ *Sprawozdanie, 1*, s. 38–39; *Sprawozdanie, 2*, s. 55; *Sprawozdanie, 3*, s. 57; *Sprawozdanie, 4*, s. 48; *Fundusz Pracy*, s. 42.